

**«ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԻ» ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ռեգինա Ա. Գալուստյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում փորձ է արվում ուսուցչական կենսական տարածքի տեսությունը տեղայնացնել Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին քսանամյակի և իշխող Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի (*İttihat ve Terakki*, իթթիհաթականներ) քաղաքականության վրա: Համադրելով Ռ-աուցելի ուսմունքը 1908 թ. հեղաշրջումից հետո, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իթթիհաթականների գաղափարական քարոզչության և երկրի տարածքը թրքացնելուն ուղղված գործնական քայլերի հետ՝ կարող ենք առաջ քաշել այն դրույթը, որ կոմիտեի քաղաքական տեսլականն ավելին էր, քան զուտ թուրքական ազգային պետություն ստեղծելը: Հոդվածում խնդիր է դրվել ուսումնասիրել կոմիտեի անդամների շրջանում Փոքր Ասիա թերակղզին և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը թուրքական կենսական տարածք ընկալելու գաղափարի ձևավորումը, զարգացումը, որի իրականացման գործնական քայլերը հանգեցրին բնիկ քրիստոնյա ժողովուրդների պետականորեն ծրագրված ոչնչացմանը:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Միություն և առաջադիմություն, Ֆրիդրիխ Ռ-աուցել, կենսական տարածք, Ռ-ումելիա, Արաբիա, Անատոլիա, Հայոց ցեղասպանություն, ներքին գաղութացում, բարենորոգումներ, միջավայրի թրքացում, տնտեսական էքսպանսիա, մշակութային էքսպանսիա:

Հոդվածը ներկայացվել է 20.01.2021: Ընդունվել է տպագրության 25.03.2021:

The article was submitted on 20.01.2021 and accepted for publication on 25.03.2021.

Статья поступила 20.01.2021 и была принята к публикации 25.03.2021.

Ինչպես հղել՝ Ռեգինա Ա. Գալուստյան, ««Կենսական տարածքի» ընկալումները Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի աշխարհայացքում և Հայոց ցեղասպանությունը», *Յեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 1 (2021), 9-36:

How to cite: Regina A. Galustyan, “Perceptions of “Vital Space” in the Worldview of Union and Progress Committee and the Armenian Genocide,” *Tseghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 9-36.

Как сослаться: Регина А. Галустян, “Восприятия жизненного пространства в мировоззрении комитета “Единение и прогресс” и Геноцид армян,” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 1 (2021): 9-36.

Ներածություն

Մարդու և աշխարհագրական միջավայրի փոխազդեցությունը միշտ եղել է ուսումնասիրման առարկա, սակայն աշխարհագրական պատճառականության (դետերմինիզմի) տեսությունն իր զարգացման գագաթնակետին է հասել 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Մարդկային խմբի վարքագծի վրա աշխարհագրական միջավայրի ազդեցության ուսումնասիրության ընթացքում հաշվի էին առնվում դիրքը, կլիման, ռելիեֆը, ջրային ռեսուրսները: Գերմանացի կենսաբան Ֆրիդրիխ Ռ-աուցելը¹, համալիր այս ազդակներին գումարելով կենդանիների ու բույսերի կենսակերպի իր դիտարկումները, առաջ է քաշել պետության օրգանական տեսությունը: Ռ-աուցելը հանգել է այն գաղափարին, որ պետությունը, իբրև կենդանի օրգանիզմ, ունի բնակչության կենսապայմաններն ապահովելու համար անհրաժեշտ տարածքի կարիք, առանց որի պետության գոյությունը, զարգացումը և ընդլայնումն անհնար են: «Կենսական տարածք»-ի (գերմ.՝ *Lebensraum*) հասկացությունը Ռ-աուցելը ձևավորել է 1890-ականներին, վերջնականապես սահմանել 1901-ին²: Կենսական տարածքի գաղափարը, միահյուսվելով 19-րդ դարի գիտական և կեղծգիտական շատ այլ տեսությունների հետ, 1930-ականներին դրվել է Գերմանիայի նացիստական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմքում՝ հանգեցնելով միլիոնավոր մարդկանց սպանդին, ինչից հետո տերմինը սկսել է շաղկապվել Հոլոքոստի պատմության, երբեմն միայն Հիտլերի անվան հետ և որպես քաղաքականություն վերագրվել միայն Գերմանիային³: Չխորանալով այս վարկածի կանխակալ բնույթի մեջ՝ հողվածում առաջադրվել է ռաուցելյան կենսական տարածքի տեսությունը իշխող

1 Ֆրիդրիխ Ռ-աուցելը (1844-1904) ծնվել է Կաուլսբուրգում, Գերմանիա: Տեղում նախնական վեցամյա կրթությունը ստանալուց հետո մեկնել է Շվեյցարիա դեղագործի մասնագիտություն ստանալու: Մեկ տարի անց կենդանաբանություն է ուսանել Հայդելբերգի, Բեռլինի և Յենայի համալսարաններում, ավարտելով՝ 1868 թ.: Կրթություն ստանալուց հետո Ռ-աուցելը սկսել է ճանապարհորդել և դաշտային աշխատանքներ տանել միջերկրածովյան տարածաշրջանում՝ կենդանաբանից վերածվելով աշխարհագրագետի: Շրջադարձային պահը նրա աշխարհայացքի մեջ ԱՄՆ ճանապարհորդությունն էր: Հանդիպելով Ամերիկայում հաստատված ծագումով գերմանացիների հետ, նա առաջին անգամ արձանագրում է մարդու վրա աշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը: Վերադառնալով Գերմանիա դասախոսում է Մյունխենի, այնուհետև՝ Լեյպցիգի համալսարաններում: Նրա առաջին խոշոր ձեռքբերումը «Anthropogeographie» երկհատորանոց (հ. 1, 1882 թ., հ. 2, 1891 թ.) աշխատությունն է, որն ուղենշային դարձավ աշխարհագրական դետերմինիզմի հետևորդների համար: Մարդկության պատմության վրա ազդեցություն գործած Ռ-աուցելի աշխատությունը «Politische Geographie»-ն (Քաղաքական աշխարհագրություն, 1897) է, որով նա դրեց քաղաքական աշխարհագրության հիմքերը՝ հանրությանը և գիտական շրջանակներին ներկայացնելով նաև «Lebensraum» տերմինը: Շարունակել է դասախոսել մինչ իր մահը՝ 1904 թ. (Harriet Wanklyn, Friedrich Ratzel. A Biographical Memoir and Bibliography (Cambridge: Cambridge University Press, 1961), 40-43)։

2 Woodruff D. Smith, “Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum,” *German Studies Review* 3, no. 1 (1980): 52; Christian Abrahamsson, “On the Genealogy of Lebensraum,” *Geographica Helvetica* 68, no. 1 (2013): 39, <https://doi.org/10.5194/gh-68-37-2013>.

3 Charles Kruszewski, “International Affairs: Germany’s Lebensraum,” *The American Political Science Review* 34, no. 5 (1940): 964, <https://doi.org/10.2307/1949220>; Doris. L. Bergen, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*, third ed. (Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2016), 52.

Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի (*Ittihat ve Terakki*, իթթիհաթականներ) քաղաքականության վրա տեղայնացնելու խնդիրը, ինչն իրականացնելու համար նախ պետք է ներկայացնել տարածքը «հայրենիք»-ի վերածվելու գաղափարի էվոլյուցիան թուրքական մտավորական վերնախավի ընկալումներում:

Թուրքերի հայրենիքի և թուրք ազգի մասին տեսական առաջին համակարգված քննարկումները կայսրությունում պատկանում են 1860-ականներին գործող նոր օսմանների խմբակին (թուրք.՝ *Yeni Osmanlilar*): 1860-ականներին ծավալած գրական-գեղարվեստական գործունեությամբ նոր օսմանները սահմանեցին «թուրքերի հայրենիք» և «թուրք ազգ» հասկացությունները՝ դնելով իթթիհաթականների, այնուհետև քեմալականների ազգաստեղծման ծրագրերի գաղափարական հիմքերը: Դեմ լինելով սուլթանական բռնապետությանը՝ նրանք դեմ էին նաև թանգիմաթյան բարենորոգումներին⁴, գտնելով, որ դրանք նսեմացնում են դարեր ի վեր թուրքերին վերապահված կայսրության «գերիշխող համայնքի» (թուրք.՝ *Millet-i Hakime*) դիրքը⁵:

Հայրենիքի՝ *վաթանի* պատկերացումն ընդլայնեց նոր օսմաններից Նամըք Քեմալը (1840-1888): Քեմալի «հայրենիք»-ը ոչ թե պետական սահմաններով տարանջատված հողի կտոր է, այլ տարածք, որի համար անհրաժեշտ է և պետք է զոհողությունների գնալ⁶: Քեմալն իր գրվածքներում առաջ է քաշում հողի սրբության գաղափարը՝ հիմնավորելով այն զինվորների արյամբ ողողված ու ոսկորներով պատված լինելու գործոնով. քարոզչական տարր, որը հատուկ է ազգայնական բոլոր շարժումներին⁷: Հայրենիքի հանդեպ իրավունքների նման հիմնավորումն ամրապնդում էր կայսրության տիտղոսակիր թուրք ազգի մենաշնորհը: Այն նաև հանգեցնում էր հակաքրիստոնեական տրամադրությունների սրմանը, քանի որ Օսմանյան բանակը կայսրության գոյության ողջ ընթացքում կազմված էր մուսուլմաններից: Այս հանգամանքը նվազեցնում էր քրիստոնյաների իրավունքները համընդհանուր հայրենիքի նկատմամբ, քանի որ նրանք գենք չէին կրում և այդ հողի համար արյուն չէին թափում⁸: 1867 թ. Բելգրադի ամրոցը սերբերին հանձնելուն դեմ նոր

4 Գևորգ Հարությունյան, «Արևմտահայության կացությունը և հայ հասարակական միտքը օսմանյան բարենորոգչական շարժման համատեքստում (XIX դ. 70-ական թվականներ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես 1* (2006), 115-129:

5 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Press* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2000), 21.

6 Նույն տեղում, 330:

7 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London and New York: Verso, 1991), 9; Anthony D. Smith, *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (New York: Taylor & Francis, 2009), 77-78, 95.

8 Ոչ մուսուլմանների զինվորագրման խնդիրը սահմանադրությամբ լուծում չի ստացել: Հեղաշրջումից մեկ տարի անց՝ 1909 թ. հուլիսին, կայսրության հունական և հայկական համայնքների ճնշմամբ օսմանյան խորհրդարանն ընդունել է զինծառայությունը համապարտադիր դարձնելու մասին օրենքը (Derya Bayir, *Minorities and Nationalism in Turkish Law* (Surrey, Burlington: ASHGATE, 2013), 25, 54): Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներից Գրիգոր Չոհրապը շարունակել է պայքարը զինծառայության ժամկետի կրճատման համար: Պատգամավորը հիմնավորել է դա թուրք բնակչության ժողովրդագրական անկումով և այն հանգամանքով, որ տարիներ ձգվող զինվորական ծառայությունից հետո թուրք երիտասարդներին ժամանակ չի մնում ներգրավվել առևտրի և

օսմաններից Ալի Սուավին «Muhbir» [Տեղեկատու] պարբերաթերթում տպագրում է մի հոդված, որտեղ նշում է. «Մեր նախնիներն արյուն թափելով թիզ առ թիզ գրավել են այս հողերը, իսկ մենք՝ նրանց անարժան հետնորդներս, քայլ առ քայլ ամեն ինչ վերադարձնում ենք... եթե մի տեղ հավաքենք Բելգրադի տակ ընկած մեր նախնիների ոսկորները, անանցանելի սար կգոյանա»⁹: Ազգայնական քարոզչության այս տարրը զարգացրին իթթիհաթականները: Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի գաղափարախոսներից Հալիդե Էդիպը, իր հուշերում անդրադառնալով Բալկանյան պատերազմներին (1912-1913), գրում է. «Թուրքերը մինչ այժմ երբեք հող չեն զիջել առանց դրա համար պայքարելու: Հսկայական հողերը, որ նրանք ստիպված են եղել զիջել, միշտ ողողվել են թուրքական արյունով»¹⁰: Տեսնելով 1912 թ. Բալկանյան պատերազմներում պարտություն կրած և նահանջող թուրք զինվորների մուտքը Կոստանդնուպոլիս՝ իթթիհաթականների քարոզչությանն աջակցող լեռն ազնվական Լեոն Օստրորոգը գրում է. «Հնդկական օվկիանոսից Բալկաններ, պարսկական սահմանից մինչև Հունական ծով, ով որ փորի հողը, կգտնի Անատոլիայի գյուղացու ոսկորները: Նրանք կովել են բոլոր ամենահուսահատ և ամենահիմար արշավանքներում»¹¹:

Վերադառնալով հոդվածի բուն նյութին՝ թուրքական կենսական տարածքի ընտրությանը, կարող ենք փաստել, որ կայսրության արաբական շրջանները երբեք էլ գործողությունների առաջնահերթ դաշտ չեն ընկալվել Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի համար: Դեռևս 1906 թ. Չմյուռնիայում քարոզչական աշխատանք տանող կոմիտեի գլխավոր քարտուղար դոկտոր Նազըմը մերժում է սիրիական շրջաններում իթթիհաթական բաժանմունք ստեղծելու առաջարկն այն հիմնավորմամբ, որ արաբ բնակչության հետ կապերը և լեզվական ընդհանրությունը բացակայում են¹²: Իթթիհաթական պարբերական «Şura-yi Ümmet»-ի [Համայնքի խորհուրդ] 1907 թ. 119-րդ համարը հակասությանական հեղաշրջման կոչով դիմում է «Անատոլիայի և Ռումելիայի քաջ ժողովուրդ»-ին՝ դուրս թողնելով Արաբիան¹³: Իթթիհաթականների նման ընտրությունը գալիս էր ոչ միայն տեսական գաղափարական դաշտից, այլև արձագանքն էր պետության ներքաղաքական և միջազգային զարգացումների:

20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության տարածքը թեև բաժանված էր

արդյունաբերության մեջ: Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավահավասարությունը, ըստ հայ պատգամավորի, կհաստատվեր այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաները ներառվեին ուժային, իսկ մուսուլմանները՝ տնտեսական կառույցների մեջ (Uğur Z. Peçe, "The Conscripted of Greek Ottomans into the Sultan's Army, 1908-1912," *International Journal of Middle East Studies* 52, no. 3 (2020): 13, <https://doi.org/10.1017/S0020743820000392>):

9 Владимир Гордлевский, *Очерки по новой османской литературе* (Москва: Крестный календарь, 1912), 33.

10 Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib* (New York, London: the Century Co., 1926), 302.

11 Count Léon Ostrorog, *The Turkish Problem: Things Seen and a few Deductions*, tr. from French by Winifred Stephens (London: Chatto & Windus, 1919), 96.

12 Şükrü M. Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 172.

13 Նույն տեղում, 185:

նահանգների՝ վիլայեթների, քաղաքական դիսկուրսում կրում էր վարչաքաղաքական առաջին բաժանման՝ էյալեթների անունները, որոնք կազմալուծվել էին 1864 թվականին: Պատմական Ռումելիայի էյալեթն ընդգրկում էր Բալկանյան թերակղզին, իսկ Անատոլիան՝ Փոքր Ասիա թերակղզու միայն հարավ-արևմտյան, արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շրջանները: 20-րդ դարասկզբին Ռումելիա-Բալկաններ միավորի վարչատարածքային փոփոխություն տեղի չէր ունեցել: Թուրքական ազգայնականության ծագումով և ազգային պետություն ստեղծելուն զուգընթաց Անատոլիա անվան կիրառությունը դուրս եկավ պատմական Անատոլիայի տարածքից և սկսեց ներառել ողջ Փոքր Ասիա թերակղզին և Հայկական բարձրավանդակի արևմտյան հատվածը՝ Արևմտյան Հայաստանը, ինչը վերջնականապես ամրագրվեց հանրապետական Թուրքիայում պետական ժխտողական պատմագրությամբ ու քարտեզագրությամբ¹⁴: Այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրությունը դեռևս հսկայական տարածք էր զբաղեցնում, 20-րդ դարասկզբին Անատոլիան հոչակվեց թուրք ազգի գոյատևման կենսական տարածք, «վերջին կանգառ»¹⁵, որտեղ ամրանալով թուրք ազգը կկարողանար պայքարել ընդդեմ ողջ աշխարհի:

Կենսական տարածքի ընտրություն. պատմական ակնարկ

Աշխարհագրական տեղադրության շնորհիվ Օսմանյան կայսրությունն իր գոյության ողջ ընթացքում գտնվել է եվրոպական գերտերությունների հետաքրքրությունների շրջանակում: Քանի որ նրանց շահերից ավելի շատ բխում էր կայսրության պահպանությունը, քան թե բաժանումը՝ հոգուտ որևէ պետության, Մերձավոր Արևելքում նրանց գործողությունների տրամաբանությունը պայմանավորված էր միմյանց ազդեցությունը հակակշռելով: Վերջիններս, օգտվելով բազմէթնիկ կայսրության ներքին խնդիրներից, երբեմն էլ հրահրելով դրանք, փորձել են միջամտել և ստանալ որոշակի արտոնություններ:

Առաջին նման միջամտությունը 1774 թ. էր, երբ Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրով Ռուսաստանին վերապահվեց Օսմանյան կայսրության ուղղափառ եկեղեցու հետևորդների հովանավորությունը¹⁶, այն դեպքում, երբ միջազգային հարաբերությունները հիմնված էին Վեստֆալյան հաշտությամբ սահմանված պետությունների համահավասարության, ինքնիշխանության և ներքին գործերին չմիջամտելու

14 «Անատոլիա» տերմինի անհարկի և ժխտողական կիրառությունները լայնորեն ուսումնասիրված են: Տե՛ս օրինակ՝ Լուսինե Սահակյան, «Հայկական տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և Հանրապետական Թուրքիայում», *ՎԷՄ* 2, no. 1 (2010), 92-93:

15 Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (NY: I. B. Tauris, 2010), 120: 18-րդ դարի վերջին Օսմանյան Ռումելիան կազմված էր ներկայիս Սերբիայի, Բոսնիայի, Կոսովոյի, Մակեդոնիայի, Ալբանիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի տարածքներից և Ռումինիայի մեծ մասից: Արաբիան ներառում էր ներկայիս Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Իսրայելը, Իրաքը, Քուվեյթը, Սաուդյան Արաբիայի մի մասը, Եգիպտոսը, Լիբիան, Թունիսը և Ալժիրը (սույն տեղում, 9):

16 А. А. Сазонов, Г. Н. Герасимова и др. (составители), *Под стягом России: сборник архивных документов* (Москва: Русская книга, 1992), 82-83.

սկզբունքների վրա¹⁷: Քյուչուկ Կայնարջի պայմանագրով Ռուսական կայսրությունը Սև ծով մուտքից բացի ստացավ նաև հիմքեր՝ Բալկանյան պավոններին իր ազդեցության գոտի բերելու համար. նպատակներ, որոնք երկրի պատմական, մշակութային և աշխարհաքաղաքական առաջնահերթություններն էին¹⁸: Պայմանագիրն այսպիսով դրեց Արևելյան հարցի հիմքը, որի ածանցյալը պետք է դառնար Հայկական հարցը¹⁹: Ռուսաստանի հովանավորչությունն ուղղափառների նկատմամբ պահպանվեց նաև Ղրիմի պատերազմն ամփոփող Փարիզի 1856 թ. խաղաղության պայմանագրով²⁰: Ի հավելում ռուսական միջամտությունների՝ Օսմանյան կայսրությունը ձախողեց նաև ներքին բարենորոգումների երկու հրովարտակները (1839, 1856 թթ.)²¹, իսկ հռչակումից մեկ տարի անց չեղյալ հայտարարվեց նաև 1876 թ. օսմանյան առաջին սահմանադրությունը²²: Բալկաններում ազգային ազատագրական պայքարի ակտիվացումը հանգեցրեց տարածաշրջանի բոլոր ազգերի անկախացմանը:

Նախ 1830 թ. ազգային անկախության համար մղված պատերազմի արդյունքում իրենց անկախությունը նվաճեցին հույները: Թեև պատերազմի սկզբից Անգլիայի և Ռուսաստանի բանակցություններն ընթանում էին հույներին սահմանափակ ինքնավարություն շնորհելու շուրջ, չդադարող պատերազմը դրդեց նրանց մասնակցել Նավարինոյի ծովային ճակատամարտին և ստիպել Օսմանյան կայսրությանն ընդունել Հունաստանի անկախությունը: Մեծ տերությունների՝ Լոնդոնում կնքված 1827 թ. հուլիսի 6-ի դաշնագրով կողմերը կատարեցին մի շարք շեշտադրումներ, որոնք ցույց են տալիս, որ դա պատմության մեջ առաջին հումանիտար ինտերվենցիան էր, սակայն ոչ վերջինը Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Տերություններն իրենց գործողություններն օրինականացնելու համար հայտարարեցին, որ միջամտության խնդրանքն արել է հունական կողմը, երկարատև «ոչ քաղաքակիրթ մեթոդներով» վարվող պատերազմը խաթարում է միջազգային առևտուրը, խորացնում է անիշխանությունն Օսմանյան կայսրությունում, հանգեցնում հպատակ ժողովրդի արյունահեղությանը՝ ավարտելով իրենց հիմնավորումը «մարդկության առջև ստանձնած պարտավորություններով»²³: Դժգոհ լինելով Ղրիմի պատերազմի ելքից և

17 Claire A. Cutler, “Critical Reflections on the Westphalian Assumptions of International Law and Organization: A Crisis of Legitimacy,” *Review of International Studies* 27, no. 2 (2001): 133-150, <https://doi.org/10.1017/S0260210500001339>.

18 Владимир А. Колосов, “Российская геополитика: традиционные концепции и современные вызовы,” *Общественные науки и современность* no. 3 (1996): 88.

19 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995), 8, 10.

20 Е. А. Адамов, И. В. Козьменко (составители), *Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952), 23-40.

21 Sükrü M. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Oxford, Princeton: Princeton University Press, 2008), 72-76.

22 Եղիշէ Թովչեան, *Երիտասարդ Թիւրքիան եւ հայերը, մասն առաջին* (Թիֆլիս, Շրոմա, 1909), 137-160:

23 Simon Chesterman, *Just War or Just Peace? Humanitarian Intervention and International Law* (New York: Oxford University Press, 2001), 29.

Սև ծովի չեզոքության կարգավիճակից՝ Ռուսաստանը, չեղյալ հայտարարելով Փարիզի խաղաղության դաշնագիրը, 1877 թ. նոր պատերազմ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ: Պատերազմի արդյունքներն ամրագրելու համար հրավիրված Բեռլինի միջազգային վեհաժողովում 1878 թ. հուլիսի 13-ին ստորագրվեց պայմանագիր, որով ճանաչվեց Սերբիայի, Ռումինիայի, Մոնտենեգրոյի անկախությունը, իսկ Բուլղարիային շնորհվեց սահմանափակ ինքնավարություն²⁴: 1908 թ. հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ավստրո-Հունգարիան հայտարարեց Բոսնիա և Հերցեգովինայի բռնակցման, իսկ Բուլղարիան անկախ թագավորություն հռչակելու մասին, Կրետեն միավորվեց Հունաստանին²⁵: Օսմանյան Ռումելիայի ճակատագիրը վերջնականապես լուծեցին Բալկանյան պատերազմները (1912-1913): Եվրոպական տարածքներից Օսմանյան կայսրությանը մնաց միայն մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը՝ նեղուցների փամբերձ շրջաններով, և նախկին մայրաքաղաք Ադրիանապոլիսը²⁶: Պետության հիմնական հարկատուն լինելուց բացի՝ Բալկանները Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի առաջնորդների ծննդավայրն էր, Սալոնիկը՝ հիմնական բաժանմունքի հիմնադրման վայրը և հեղաշրջումը սկսելու օջախը²⁷: Դա ոչ միայն ժողովրդագրական և տնտեսական հարված հասցրեց պետությանը, այլև գաղափարական և հոգեբանական դրոշմ թողեց հենց իրափիաթականների վրա:

Պատկերը գրեթե նույնն էր կայսրության արաբական տիրույթներում: 1805 թ. Օսմանյան բանակի ալբանացի սպա Մուհամմեդ Ալին Եգիպտոսից Նապոլեոն Բոնապարտի զորքը դուրս մղելուց հետո սուլթան Մահմուդ II-ից պահանջեց իրեն նշանակել Եգիպտոսի վալի: 1831 թ. նրա որդին՝ Իբրահիմը, շարունակեց առաջխաղացումը ցամաքով դեպի Կոստանդնուպոլիս, իսկ եգիպտական նավատորմը մոտենում էր Բոսֆորին: Մահմուդ II-ի խնդրանքով ցար Նիկոլայ I-ը որպես օգնություն նավատորմ ուղարկեց: Մեծ տերությունների միջնորդությամբ բանակցություններ սկսվեցին, որոնց արդյունքում Մուհամմեդ Ալին դարձավ Սիրիայի և Ադանայի կուսակալ²⁸: 1839 թ. նա նորից պատերազմ սկսեց՝ այս անգամ անկախանալու նպատակով: Կրկին մեծ տերությունների միջամտությունը փրկեց Օսմանյան կայսրությունը: Օգոստոսի 22-ին Աբդուլ Մեջիդ I-ը (1839-1861) մեծ տերություններին արտոնեց բանակցություններ վարել իր անունից: 1841 թ. մայիսին ստորագրվեց համաձայնագիր, որով Մուհամմեդ Ալին Եգիպտոսի նահանգապետի (վալի, ավելի

24 Walter A. Phillips, "Berlin, Congress and Treaty of" in *The Encyclopaedia Britannica; A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11th ed., Vol. III (Austria Lower to Bisectrix), (Cambridge: England, 1910), 790-791.

25 Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, Henry Holt and Company, 2006), 55.

26 Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War* (New York: Taylor & Francis, 2002), 128-129; Владимир М. Хвостов, *История дипломатии, т. II. Дипломатия в новое время, 1871-1914* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1963), 756-757.

27 Akçam, *A Shameful Act*, 85.

28 Efraim Karsh, *Islamic Imperialism: A History*, sec. ed. (New Haven: Yale University Press, 2013), 99-100.

ուշ՝ խեղիվ) պաշտոնը դարձրեց ժառանգական²⁹: Թեև Եգիպտոսը մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում, սակայն նրա լայն ինքնավարությունը պահպանվեց մինչև 1914 թվականը:

Գրեթե միևնույն ժամանակ բախումներ սկսվեցին Լեռնալիբանանում մարոնի և դրուզ համայնքների միջև: Եվրոպական գերտերությունների առաջարկով սուլթան Աբդուլ Մեջիդը I-ը 1842 թ. Լեռնային Լիբանանը բաժանեց հյուսիսային և հարավային շրջանների, համապատասխանաբար քրիստոնյա և դրուզ կայմակամի ղեկավարության ներքո³⁰: 1860 թ. մայիսի 22-ին բախումները վերսկսվեցին՝ քրիստոնյա գոհերի թիվը հասցնելով 40000-ի³¹: Ֆրանսիայի միակողմանի հումանիտար ինտերվենցիան հակակշռելու նպատակով Անգլիան և Ռուսաստանը նույնպես միջամտեցին՝ արդեն երկրորդ անգամ Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ³²: Սեպտեմբերի 5-ին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրիայի, Պրուսիայի, Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչներից ղեկավարը հետաքննելու և Լիբանանի համար կառավարման նոր համակարգ առաջարկելու նպատակով գումարվեց միջազգային համաժողով: Ի պատասխան շրջանի ինքնավարության առաջարկին՝ օսմանյան պետական գործիչ, նախկինում Մեծ վեզիր Մեհմեդ Էմին Ալի փաշան հայտարարեց, որ բրիտանական իշխանության ներքո Հնդկաստանում ևս բախումներ են տեղի ունենում, սակայն Մեծ Բրիտանիայի իշխանությունն այնտեղ երբևէ կասկածի տակ չի առնվել³³: Այնուամենայնիվ, հանձնաժողովը, հայտարարելով, որ քրիստոնյաները «լքված են իրենց իսկ կառավարության կողմից, որի պարտականությունն էր նրանց պաշտպանելը», կարողանում է ստիպել օսմանյան կառավարությանը 1861 թ. հունիսին ընդունել Լիբանանի օրգանական ստատուտը (ֆրանս.՝ *Règlement Organique*)³⁴: Փաստաթղթով Լեռնալիբանանը՝ դեպի ծով ելքով, անջատվեց Սիրիայից: Այն պետք է ղեկավարեր օսմանյան սուլթանի նշանակած ոչ լիբանանցի քրիստոնյա կառավարիչը, որի թեկնածությունը նախապես պետք է համաձայնեցվեր եվրոպական տերությունների հետ³⁵: 1864 թ. մյութասարիֆությունը դարձավ մշտական և Լիբանանի կիսանկախ վիճակը շարունակվեց մինչև 1918 թվականը: Օսմանյան կայսրության արաբական շրջանների մասին նշենք նաև, որ դեռևս 1830 թ. Ֆրանսիան գրավել էր Ալժիրը, իսկ 1912 թ. հոկտեմբերին իտալոթուրքական պատերազմի արդյունքում Իտալիան գրավեց Լիբիան և Էգեյան ծովում գտնվող Դոդեկանեսի կղզիախումբը³⁶:

29 Նույն տեղում:

30 Carol Hakim, *The Origins of the Lebanese National Idea: 1840 – 1920* (LA: University of California Press, 2013), 99.

31 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 23-24.

32 Chesterman, *Just War or Just Peace?* 32.

33 Leila T. Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1994), 215.

34 Նույն տեղում, 199:

35 Նույն տեղում, 216:

36 Hall, *The Balkan Wars*, 20.

Ինչ վերաբերում է կայսրության արևելյան՝ հայկական նահանգներին, ապա այստեղ սահմանային լուրջ փոփոխությունները կապված էին միայն Կարսի նահանգի հետ: Այն 1829 թ. գրավվել, սակայն Ադրիանապոլսի պայմանագրով վերադարձվել էր Օսմանյան կայսրությանը: Դրիմի պատերազմի ընթացքում կրկին գրավելով նահանգը, Ռուսաստանը այն վերադարձրեց 1856 թ. Փարիզի հաշտության պայմանագրով³⁷: Կարսի նահանգը վերագրավվեց 1877-1878 թթ.՝ հերթական ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, և մնաց Ռուսական կայսրության կազմում մինչև 1917 թվականը³⁸: Հայկական նահանգներում օտարերկրյա վերահսկողությամբ բարենորոգումների հարցը բարձրացվել է Բեռլինի վեհաժողովի ընթացքում: Դաշնագրի 61-րդ կետը, որը նախատեսում էր որոշակի բարեփոխումներ, այդպես էլ մնաց չիրականացված: Տերությունների հերթական միջամտությունները բարենորոգումների առաջարկով տեղի ունեցան 1880 և 1895 թթ., որոնց սուլթան Աբդուլ Համիդը II-ը պատասխանեց 300 հազար հայերի կազմակերպված կոտորածով³⁹:

Հայ ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը, ձախողված հումանիտար ինտերվենցիաները համարելով Հայոց ցեղասպանության պատճառներից մեկը, առանձնացնում է Բալկաններում եվրոպական միջամտությունների հաջողության և հայկական վիլայեթներում ձախողվելու երկու պատճառ՝ աշխարհագրական և ժողովրդագրական: Արևմտյան Հայաստանի՝ թուրքական «հարթանդ»-ում⁴⁰ գտնվելը թուրքերին բացահայտ սպառնալուց բացի եվրոպական տերությունների համար առաջացնում էր լոգիստիկ խնդիրներ: Ժողովրդագրական առումով՝ պարբերական ջարդերի և ներքին միգրացիաների արդյունքում հայ ժողովուրդն այլևս կոմպակտ բնակված չէր Արևմտյան Հայաստանում, այլ սփռված էր կայսրության ողջ տարածքով մեկ⁴¹: Սրան կարող ենք նաև ավելացնել օգտակար հանածոների և դեպի ծով ելքի բացակայությունը, ինչը թուլացնում էր գերտերությունների՝ Հայկական հարցով

37 *Сборник договоров России, 24.*

38 Ashot A. Melkonyan, “The Kars Oblast’, 1878-1918,” in *Armenian Kars and Ani*, ed. by Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2011), 223-225, 240.

39 Արման Ջ. Կիրակոսյան, *Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը* (պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք) (Երևան, Նորավանք ԳԿՀ, 2006), 9-10:

40 «Հարթանդ»-ը տերմին է, որն աշխարհաքաղաքականության մեջ ներմուծել է բրիտանացի աշխարհագրագետ Հալֆորդ Մաքինդերը (1861-1947): Քաղաքական աշխարհագրության ոլորտում իր ուսումնասիրություններում նա երկրագնդի վրա ռազմավարական կարևորություն ունեցող տարածքը նախ անվանել է «պատմության աշխարհագրական առանցք», ապա՝ «հարթանդ» (անգլ. *heart* – սիրտ, *land* – հող): Ըստ Մաքինդերի, այն պետությունը, որը կիշխի «հարթանդ»-ում, կկարողանա հասնել համաշխարհային գերակայության: Մաքինդերի սահմանած «հարթանդ»-ը ներառում է ներկայիս Ռուսաստանի, Ղազախստանի, Կովկասի տարածքը, հյուսիս-արևմտյան Չինաստանը և Մոնղոլիայի մի մասը (Halford J. Mackinder, “The Geographical Pivot of History,” *The Geographical Journal* XXIII, no. 4 (1904): 421-437): Տերմինը սկսել է կիրառվել Մաքինդերի սահմանումից դուրս, ընկալվելով որպես քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կենսական նշանակություն ունեցող կենտրոնական աշխարհագրական շրջան որևէ ազգի կամ պետության համար:

41 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 105; Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago and London: the University of Chicago Press, 1992), 168.

գրադվելու շահագրգռվածությունը: Այս ամենից ելնելով՝ պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության հայկական համայնքի համար ձախողված բարենորոգումներին, օտարերկրյա անավարտ մարդասիրական միջամտություններին այլընտրանք մնում էր միայն սահմանադրական կարգերի հաստատումը: Սրանով էր պայմանավորված մի քանի հայ գործիչների անդամակցությունը Միություն և առաջադիմություն կոմիտեին, հայկական քաղաքական շրջանակների կողմից կոմիտեին ցուցաբերած աջակցությունը, հայ քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությունը Օսմանյան լիբերալների առաջին (1902 թ.) և երկրորդ (1907 թ.) կոնգրեսներին⁴²: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայ համայնքը փորձել է հնարավորինս նպաստել սահմանադրական կարգերի հաստատմանը և բարենորոգումների իրագործմանը այն երկրում, որը, շվեյցարացի պատմաբան Հանս Լուկաս Կիզերի բնորոշմամբ, շատ ավելի հայերի երկիրն էր, քան օրինակ՝ հրեաներին⁴³: Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր ազգերն ունեին երկրնտրանք. թուրքերի համար թուրքիզմ Փոքր Ասիայում, հրեական սիոնիզմ՝ Պաղեստինում, արաբական իշխանություն Իրաքում և Սիրիայում, հույների համար անկախ Հունաստան և գրեթե բոլոր ծրագրերի դեպքում աջակցություն որևէ գերտերության կողմից: Իսկ ծագող թուրքական ազգայնականության պայմաններում հայկական համայնքն առավել խոցելի դարձավ ընդգծված ազգային ինքնություն ունենալու, թուրքական «հարթալանդ»-ում ֆիզիկական գոյության, քրիստոնյաների համար թույլատրված բոլոր հնարավոր ոլորտներում բարձր ներկայության և արտասահմանյան որևէ հովանավորչությունից զուրկ լինելու պատճառով:

Անատոլիան՝ կենսական տարածք

Ռ-ատցելը, ինչպես ժամանակի բոլոր աշխարհագրագետները, ընդունում էր բնակչության և տարածքի համակցության կարևորությունը, սակայն առաջնային գործոնը պետության գոյության մեջ վերապահում էր տարածքին⁴⁴: Ռ-ատցելի 1901 թ. մեկնաբանությամբ՝ «սխալ գործածվող և շատ ավելի սխալ ընկալվող «գոյության կոիվ»-ը նախ և առաջ նշանակում է կոիվ տարածության համար: Տարածությունը կյանքի առաջնային նախապայմանն է»⁴⁵: Պետության «ներքին

42 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 43; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 191-192.

43 Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2018), 300.

44 Տերմինը նշելու համար անգլերեն բառը՝ space, լիովին արտահայտում է Ռ-ատցելի տեսությունը: Հայերենի պարագայում այն ավելի շատ աշխարհագրական տարածության, միջավայրի և տիրույթի հանրագումարն է:

45 Mark Bassin, “Imperialism and the Nation State in Friedrich Ratzel’s Political Geography,” *Progress in Human Geography* 11, no. 4 (1987): 479, <https://doi.org/10.1177/030913258701100401>: Ռ-ատցելը ծանոթ էր սոցիալ-դարվինիզմի տեսությանը, 1869 թ. Ենայի համալսարանում ունկնդրել է դպրոցի վառ ներկայացուցիչներից Էռնստ Հեքքելի դասախոսությունները, սակայն չի կիսել վերջինիս ծայրահեղ ազգայնական հայացքները: Ազդվել է նաև քաղաքագետ, սոցիալ-դարվինիստ Լյուդվիգ Գումպլովիչից, ինչպես նաև տնտեսագետ Ֆրիդրիխ Լիստից:

գաղութացումը»՝ դրա մակերևույթին միատարր բնակչության համաչափ տեղաբաշխմամբ, Ռ-ատցելը համարում է պետության գոյատևման և բարգավաճման առաջնային պայման: Ռ-ատցելը «լեբենտաումը» նկարագրում է որպես կոնցեպտ, որը միավորում է տրված տարածքի կենսաբանական, աշխարհագրական և մարդաբանական երևույթները: Ռ-ատցելի բնորոշմամբ. «կյանքի յուրաքանչյուր նոր ձև գոյություն ունենալու համար ունի տարածության կարիք և շատ ավելիի կարիք՝ հաստատվելու և իր հատկանիշները փոխանցելու համար»⁴⁶: Նա նաև տարանջատում է պետության ընդլայնման բնական պահանջը «տարածքի հանդեպ ծարավ»-ից: Վերջինիս մեջ նա գրեթե միշտ մեղադրում է Ռ-ուսաստանին, որը տնօրինում էր իր բնակչության թվաքանակը գերազանցող տարածք՝ չօգտագործելով դրա բոլոր հնարավորությունները: Պետությունը, ըստ Ռ-ատցելի, միայն իր դիրքն ամրապնդելուց, տնտեսական զարգացումից և բնակչության աճից հետո պետք է անցնի իր բնական սահմանների ընդլայնմանը՝ ինչպես բույսը: Հակառակ պարագայում այն կդադարի գոյություն ունենալ⁴⁷:

Միահյուսվելով Սպենսերի սոցիալ-դարվինիզմի ուսմունքի և դրա երկու հիմնական՝ «գոյության կռիվ», «ամենահարմարվածի գոյատևման» դրույթների հետ, ռատցելյան «լեբենտաում»-ի կոնցեպտը քաղաքական շրջանակների, այդ թվում նաև իթթիհաթականների համար դարձավ հիմնավորված և ուղենշային⁴⁸:

1908 թ. հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրությունում գործող բազմաթիվ օտարերկրյա դիվանագիտական, միսիոներական գործիչներ և լրագրողներ փաստում են պետական մակարդակով իրականացվող թրքացման քաղաքականությունը⁴⁹: Թեև սահմանադրությունը հիմնված էր բոլոր օսմանցիների հավասարության սկզբունքի վրա՝ անկախ էթնիկ կամ կրոնական պատկանելությունից, կառավարությունը բացահայտ խոսում էր թուրքի՝ որպես Օսմանյան կայսրության գերակա ռասայի և ամեն ինչ թրքացնելու իրենց ծրագրի մասին⁵⁰, որի մեջ առաջնայինը կենսական տարածքի թրքացումն էր: Կենսական տարածքի ընտրությունը պետք է տեղավորվեր

46 Bassin, "Imperialism and the Nation State," 477.

47 Նույն տեղում:

48 Սոցիալ-դարվինիստները ցիտում էին Ռ-ատցելին, նշելով, որ գոյության կռիվում կհաղթի այն տեսակը, որն առավել հարմարված կլինի իր տարածքին և կօգտագործի դրա ընձեռած բոլոր հնարավորությունները: Իթթիհաթականների աշխարհայացքի վրա սոցիալ-դարվինիզմի ունեցած ազդեցության և Հայոց ցեղասպանության ընթացքում այդ հայացքների դրսևորման մասին տե՛ս Ռ-եզինա Ա. Գալուստյան, «Սոցիալ-դարվինիզմը երիտթուրքերի աշխարհայացքում», ՎԷԸ 12, no. 4 (2020), 253-273: Օսմանյան թուրք մտավորականության վրա ընդհանուր ազդեցության մասին տե՛ս Atila Doğan, *Osmanli Aydinlari ve Sosyal Darwinizm* (Istanbul: Karton Kapak, 2021), 352.

49 George Horton, *The Blight of Asia, an Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; With the True Story of the Burning of Smyrna* (Indianapolis: the Bobbs-Merrill Company, [1926] 1953), 28; Harry Stuermer, *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (London, New York, Toronto: Hodder and Stoughton, MCMXVII (1917)), 183.

50 A. D. Hagopian, "The Situation in Constantinople," *Armenia (NY)* 5, no. 8 (1912): 235.

որոշակի տրամաբանության մեջ⁵¹: Ինչպես Ադոլֆ Հիտլերը 1925 թ. հիմնավորում էր “Mein Kampf” [Իմ պայքարը] գրքում, գերմանացիների պայքարը կենսական տարածքի համար պետք է տեղի ունենար Եվրոպայում, ոչ Կամերունում, որը Գերմանիայի գաղութն էր մինչև 1916 թվականը⁵²: Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական կենսական տարածքի համար պայքարը ևս պետք է տեղի ունենար ոչ թե Սաուդյան Արաբիայում կամ Եգիպտոսում, այլ Անատոլիայում, որն ամենակայունն էր և միջազգային միջամտությունից առավել ապահովագրվածը: Ինչպես նշեցինք՝ տարածքի նման ընտրությունն աստիճանական էր և տրամաբանական:

Կայսրության արևելյան նահանգների կենսական նշանակությունը ընդունում էին նաև իթթիհաթական կոմիտեի շրջանակներում գործող պանթուրքական գաղափարախոսները: Նրանցից մեկը, Ահմեդ Աղաօղլու⁵³ Բալկանյան պարտությունից հետո գրում է. «Մեր ասիական տարածքները մեծ են և լի բնական հարստություններով: Նրանք կարող են ապահովել ներկայիս բնակչությունից հինգ անգամ ավելի բնակչության: Պետք է ուղղակի այդ տարածքներին նոր կյանք հաղորդել՝ եվրոպական մասնագետներ հրավիրել՝ զարգացնելու և կազմակերպելու համար կրթական, գյուղատնտեսական, կապի, առևտրի և արդյունաբերության ոլորտները»⁵⁴: Պանթուրքիզմի քարոզիչներից Թեկինավիը ևս նշում է. «Թուրքիան կարիք չունի ընդլայնված տարածքների կամ նվաճումների: Անատոլիայի պտղաբեր հողը կարող է ապահովել տուն և ուտելիք ներկայիս բնակչության քանակից երեք անգամ ավելի բնակչության համար: Թուրքական տարրն իր տանը պահանջ ունի ոչ միայն նյութական, այլև բարոյական ընդլայնման և ուժեղացման»⁵⁵:

Յուրաքանչյուր ազգի կամ էթնիկ միության համախմբման համար օգտագործվում են «ոսկեդարի» մասին պատումները⁵⁶: Թուրքական ազգային ինքնության կառուցման և քաղաքական միավորման համար օգտագործվում էին թուրքական ռասայի ծագման վայրի՝ Թուրանի մասին պատումները և առասպելները: Գրեթե բոլոր ազգային համախմբման հռետորաբանությունները բաղկացած են երեք տարրից՝ փառավոր անցյալ, ծանր ներկա և ուտոպիստական ապագա: Իթթիհաթական գաղափարախոսները ևս, թուրքական ազգայնականությունը քարոզելիս, գործածել են այս հռետորաբանությունը, որը հատուկ էր նաև գերմանական և իտալական

51 Kieser, *Talaat Pasha*, 295.

52 George Stein, “Biological science and the roots of Nazism,” *American Scientist* 76, no. 1 (1988): 52.

53 Ահմեդ Աղաօղլու (1869-1939): Կովկասյան թաթար, եղել է պանթուրքիզմի գաղափարախոսության հիմնադիրներից: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո տեղափոխվել է Կոստանդնուպոլիս, անդամակցել իթթիհաթական ակումբներին, թղթակցել նրանց թերթերին: 1915-ից սկսել է քարոզել Օսմանյան կայսրության թուրքական ցեղերը միավորելու նվաճողական քաղաքականության անհրաժեշտության գաղափարը:

54 Ahmed Effendi Aghaieff, “Turkey Needs Foreign Instructors,” *The Orient* (Constantinople, “Bible House”) IV, no. 19 (1913): 2.

55 Tekin Alp, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal* (London-England: Liberty Press, [1917], 1993), 70.

56 Matthew Levinger, Paula F. Lytle, “Myth and Mobilisation: The Triadic Structure of Nationalist Rhetoric,” *Nations and Nationalism* 7, no. 2 (2001): 177, <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00011>.

ազգայնականություններին: Մամուլում, գրականության մեջ և իթթիհաթական ակումբներում իրականացվող հանրային քարոզի միջոցով Թուրանը ներկայացնելով որպես թուրքական ռասայի ոսկեդար՝ այն հակադրում էին Բալկանների կորստին, ծանր տնտեսական իրադրությանը և քարոզում, որ հզորանալով և բոլոր թուրքական ցեղերին Օսմանյան կայսրության շուրջ միավորելով՝ անցյալի փառքը հնարավոր կլինի վերականգնել⁵⁷: Թեև ազգայնական հռետորաբանության համար տարածք-իդեալի գոյությունը, դրա գովերգումը, այն «փառավոր ապագայում» կրկին վերագտնելը կարևոր քարոզչական բաղադրիչներ են, այնուամենայնիվ «կենսական տարածքի» պարագայում նշանակետը պետք է լինի առավել շոշափելի, հասանելի և պահպանելի⁵⁸:

Ման գաղափարական և քաղաքական համատեքստում Բալկանյան պատերազմներին զուգահեռ հայկական բարենորոգումների հերթական արծարծումը 1912-1914 թթ. թուրքական կառավարությունը դիմավորեց սվիններով⁵⁹: Թեև նախկին ձախողված փորձերը քաջ հայտնի էին իթթիհաթականներին, այնուամենայնիվ տարածքային հսկայական կորուստներից հետո միջազգային հարթակում նման քննարկումների վերաբացումն անհանգստացնում էր նրանց⁶⁰: Քաղաքական գործիչ, սոցիալ-հեղափոխական կուսակցության անդամ Վահան Մինախոյանը վկայում է, որ 1912 թ. իթթիհաթական կուսակցության Մամսունի բաժանմունքի առաջնորդ Սըդկին ցանկություն է հայտնում հանդիպել ՀՅԴ-մասնաճյուղի հետ: Թեև Մինախոյանը ՀՅԴ-անդամ չէր, նրան ևս առաջարկել են ներկա գտնվել հանդիպմանը, որի ընթացքում քննարկվել են կյանքի չկոչված սահմանադրությունը և հայկական վեց նահանգներում

57 Նույն տեղում, 178:

58 Նույն տեղում:

59 Բալկանյան պատերազմների զուգահեռ բանակցությունների նոր հարթակ բացելով՝ Օսմանյան կայսրությանը հարվածելու նպատակով ռուսական կողմը կրկին բարձրացնում է հայկական բարենորոգումների հարցը: 1860 թ. հայկական ազգային սահմանադրության, Բեռլինի դաշնագրի և 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի վրա հենված նոր նախագիծը ռուսական դեսպանատունը 1913 թ. հուլիսին ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսում գումարված դեսպանաժողովին: Այն նախատեսում էր հայկական վեց նահանգներից ստեղծել մեկ նահանգ՝ վարչական լայն լիազորություններով օժտված քրիստոնյա նահանգապետով, դադարեցնել մուհաջիրների բնակեցումը հայկական նահանգներում և բարենորոգումների վերահսկողությունը վերապահել մեծ տերություններին: Բանակցությունների արդյունքում 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8) ստորագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիր, որը բավականին հեռու էր նախնական ծրագրից: Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության ակտիվ ընդդիմության հետևանքով ամենազլխավոր երկու կետերը փոփոխվեցին: Հայկական նահանգներից ստեղծվելու էր երկու նահանգ, իսկ մուհաջիրները կարող էին բնակվել կայսրության ողջ տարածքում, ներառյալ՝ հայկական նահանգները, ինչն ուներ դրանց էթնիկ կազմը փոխելու նպատակ: Նահանգապետների փոխարեն նշանակվեցին երկու եվրոպացի տեսուչներ՝ սահմանափակ լիազորություններով: Ընդհանուր առմամբ բարենորոգումների այս ծրագիրը ևս ձախողվեց: Ավելին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումով, միջազգային այլ պայմանագրերի հետ մեկտեղ, Օսմանյան կառավարությունը խզեց նաև այս համաձայնագիրը (Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914," *The American Historical Review* 53, no. 3 (1948): 503-504; *Министерство иностранныхъ делъ, Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи, 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года* (Петроградъ: Государственная типографія, 1915), 162-165):

60 Կիրակոսյան, *Հայկական հարցը*, 13-14:

տիրող իրավիճակը: Սըղկին հայտարարում է, որ կառավարությունը ծանր վիճակում է գտնվում պարտության և մուսուլման փախստականների՝ մուհաջիրների պատճառով: Սամսունի շրջանում, ըստ Սըղկիի, շատ դժվար էր նրանց հետ պահել հայերի վրա հարձակվելուց. «Բարեկամաբար յայտնում եմ ձեզ, որ ատամ էին սրում ու չէք կարող երեսակայել, թե ինչ ահռելի դժբախտություններ պիտի պատճառեին, եթե ժամ առաջ չմիջամտեինք... Բայց վստահ եմ, որ ընդհանուր ուժերով այդ դժուարությունները վերջնականապես կը հարթենք: Կանք, համերաշխություն եւ ընդհանուր ջանք: Այս ուղղությամբ միշտ վստահ եղէք մեր պաշտպանության վրայ եւ աշխատեցէք խուսափիլ այնպիսի սխալներից, որոնք կարող են թուրք ամբոխը գրգռել»⁶¹: Մինախորյանը փաստում է, որ դա թուրք պաշտոնյայի կողմից հնչեցված բացահայտ սպառնալիք էր:

Նույնն է փաստում նաև ՀՅԴ հայտնի գործիչ Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան): Նա պատմում է, որ 1913 թ. դեկտեմբերին՝ հայկական բարենորոգումների բանակցությունների ժամանակ, Ջեմալ փաշան գիշերով կանչում է խորհրդարանի պատգամավոր Վարդգեսին (Հովհաննես Սերենկյույյան) և հայտնում, որ եթե պնդեն բարենորոգումների իրագործման նկատմամբ եվրոպական վերահսկողություն սահմանելու դրույթի վրա, թուրքական կառավարությունը ստիպված կլինի ընդունել, բայց դրա արդյունքում հայկական վեց վիլայեթներում մուսուլմանները ոտքի կելնեն և կկոտորեն 3-4 հարյուր հազար հայերի: Ջեմալն ասում է, որ իր ասածները փոխանցի ՀՅԴ մյուս անդամներին: Այս միջադեպը պարզաբանելու համար Գարոն դաշնակցական մեկ այլ գործչի՝ Փոքր Սարգսի հետ այցելում են իթթիհաթական Կենտրոնական կոմիտեի անդամներից Միդհատ Շյուքրույին և Քյուչուկ Բեմալին, որոնք Ջեմալի սպառնալիքները վերագրում են միայն նրան, այլ ոչ կուսակցության ընդհանուր տրամադրվածությանը⁶²:

Իթթիհաթական «Tanin»-ը [Արձագանք], արձագանքելով Պողոս Նուբարի՝ Փարիզում բարենորոգումների անիրաժեշտության մասին տված հարցազրույցին, հայտարարում է. «Օտարերկրացին կարող է առանձնացնել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը և դրա հիման վրա պահանջել բարենորոգումներ: Բայց օսմանցու համար դա թույլատրելի չէ: Քանի որ Նուբար փաշան խոսում է հայերի հավատարմության, հայրենիքի հանդեպ տածած սիրո, ինքնավարություն ընդունելու դժկամության մասին, ապա ինչո՞ւ է ընդունել իր պնդումներին ակնհայտորեն հակասող նման տեսակետ: Թող ոչ ոք այլևս մեզ հետ չխոսի Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի մասին»⁶³:

Այսպիսով, փաստացիորեն թուրքական կենսական տարածքն ընտրված էր: Ռատոցելի գաղափարների համալիրը թույլ է տալիս մեզ առանձնացնել դրա նվաճման ու հաստատման հետևյալ միջոցները.

- բռնի (ներքին և արտաքին պատերազմ, տարածքի ֆիզիկական գտում «հակառակորդ» ընկալվողներից),

61 Վահան Մինախորյան, *1915 թուսկան. արհաւիրքի օրեր* (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949), 58:

62 Արմեն Գարո, «Մեր վերջին տեսակցությունը Թալեաթ փաշայի հետ», *Հայրենիք* (Բոստոն), Ա տարի, թիւ 2, 1922, 41:

63 “Armenian Demands and Turkish Resentment,” *The Orient* (Constantinople) IV, no. 41, 1913: 2.

- տնտեսական ընդլայնում (economic expansion),
- մշակութային ընդլայնում (cultural expansion):

Օսմանյան կայսրության մուտքն Առաջին համաշխարհային պատերազմ, ազգային փոքրամասնությունների էթնիկ գտումները, ցեղասպանությունները, բռնի տեղափոխումներն ընդունում ենք որպես առաջին՝ բռնի միջոցի գործադրում: Սակայն հաշվի առնելով այդ հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների բավարար քանակը, հոդվածը քննության կենթարկի տնտեսական և մշակութային ընդլայնումը, որպես զուգահեռ ընթացող և համարժեք կարևոր միջոցներ:

Տնտեսական ընդլայնում

Թուրքական «ազգային տնտեսության» (թուրք.՝ *milli iktisat*) քարոզչությունը իթթի-հաթական մամուլն սկսել էր դեռևս 1904 թ., իսկ պետական քաղաքականություն այն դարձավ 1908 թ. հեղաշրջումից անմիջապես հետո՝ առավել ազդեցիկ տեսք ստանալով իտալո-թուրքական և Բալկանյան պատերազմների ընթացքում (1911-1913)⁶⁴: Որպես ընդօրինակման մոդել այս անգամ ևս ընտրվեց բիսմարկյան Գերմանիան: Գերմանական տնտեսության ազգայնացման և արդյունաբերական թռիչքի նախագծի հեղինակ, տնտեսագետ, սոցիալ-դարվինիստ Ֆրիդրիխ Լիստի գրքերը սկսեցին օգտագործվել որպես դասավանդման ձեռնարկներ: Քննելով Օսմանյան կայսրությունում տիրող տնտեսական վիճակը՝ իթթիհաթական գաղափարախոսները եզրակացնում էին, որ 19-րդ դարի տնտեսական լիբերալիզմը Օսմանյան կայսրության մեջ նպաստել է միայն քրիստոնյա բուրժուազիայի ձևավորմանը, այնուհետև նրանց մոտ ազգայնական կողմնորոշումների առաջացմանը, անջատողականությանը և կայսրությանը տարածքային կորուստներ պատճառել: Հետևաբար, պրոտեկցիոնիզմի որդեգրումը կօգնի թուրքական ազգային բուրժուազիայի առաջացմանը և ազգային պետության հաստատմանը⁶⁵: Հղելով Լիստին՝ Թեկինսալվիը պաշտպանում էր թուրք միջին խավի և «ազգային տնտեսության» գաղափարը, նաև սնուցում 1904 թ. ի վեր կայսրության քրիստոնյաների՝ «թուրքերի հաշվին ապրելու և հարստանալու» քարոզչությունը⁶⁶: Ըստ Թեկինսալվիի, տնտեսության մեջ լիբերալիզմը հանգեցրել էր նրան, որ պետության կապիտալը դարձել էր այնպիսի «տարրերի սեփականություն, որոնք ուղղակիորեն շահագրգռված չեն իրենց հայրենիքով»⁶⁷:

Իթթիհաթականներից ոմանք նաև ընդգծում էին Օսմանյան կայսրության կիսագաղութային վիճակը: Նրանց մեջ առանձնանում էր Մուստաֆա Փարվուզը:

64 Bayir, *Minorities and Nationalism*, 59.

65 Zafer Toprak, “Nationalism and Economics in the Young Turk Era,” in *Industrialisation, communication et rapports sociaux*, eds. Thobie Jacques, Kançal Salgur (Paris: Varia Turcica XX, L’Harmattan, 1994), 264-265.

66 Tekin Alp, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, 56.

67 Ugur Ü. Üngör, Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (London: Continuum, 2011), 34.

Գործունեության վաղ շրջանում սերտ կապեր ունենալով հայ և բուլղար սոցիալիստների հետ՝ Կոստանդնուպոլիս տեղափոխվելուց հետո նա հարել է Միություն և առաջադիմությանը՝ քարոզելով վերջիններիս ազգությամբ թուրք ձեռնարկատիրական խավ հիմնելու կարևորությունը⁶⁸:

Իթթիհաթականների տնտեսական ազգայնականության ազդեցիկ գաղափարախոսներից էր նաև Զիյա Գյոքալփը: Գյոքալփի տնտեսագիտական միտքն ազդվել էր ոչ թե Լիստից, այլ դյուրկհայմյան սոցիոլոգիայից⁶⁹: Նա պնդում էր, որ իդեալական տնտեսական համակարգը պետք է կանխի անհատների կողմից հասարակական ունեցվածքի յուրացումը, ինչի մեջ նա սովորաբար մեղադրում էր հայերին և հույներին⁷⁰: Համաձայն Գյոքալփի՝ ազգային տնտեսություն նշանակում էր շուկայական տնտեսություն՝ լայն աշխատանքի բաժանումով: Գյոքալփը նաև համաձայնվում էր Դյուրկհայմի այն պնդմանը, որ աշխատանքի սոցիալական բաժանումը, թուլացնելով մրցակցությունը հասարակության ներսում, կանխում է «գոյության կոիվը»: Սակայն, կրկին հղելով Դյուրկհայմին, Գյոքալփը պարզաբանում է, որ զբաղվածության ավանդական բաժանումը Օսմանյան կայսրության տարբեր համայնքների միջև իրականում «փոխադարձ մակարածություն» էր, ոչ թե աշխատանքի դասական բաժանում⁷¹: Կապիտալիզմի հիմքը, ըստ Գյոքալփի, պետք է լիներ պետության կողմից հովանավորվող ազգային, իհարկե դրա տակ նկատի ունենալով թուրք, ոչ թե օսմանցի, առևտրական⁷²:

1908 թ. հետո քրիստոնյա գործարարների դեմ պայքարի գործնական միջոց դարձավ բոյկոտը⁷³: Այն հետապնդում էր միաժամանակ մի քանի նպատակ. համախմբում էր թուրքերին ընդհանուր հռետորաբանության ներքո, հարվածում էր հունական և հայկական գործարար միջին խավին, աջակցում թուրք ձեռնարկատերերին: Ավստրո-Հունգարիայի կողմից Բոսնիա և Հերցեգովինայի գրավումից հետո մուսուլմանները բոյկոտեցին ավստրիական ապրանքները: Նույնը տեղի

68 Ալեքսանդր Հելֆանդ (Փարվուզ կամ Պարվուս, 1867-1924): Ծագումով հրեա Ռուսաստանից: Երիտասարդ հասակում մեկնել է Գերմանիա և միացել տեղի սոցիալիստական շարժմանը: Փարվուզը պատկանում էր սոցիալիստների ռադիկալ թևին, որոնք ձգտում էին համաշխարհային պատերազմի՝ գտնելով, որ դա կհանգեցնի համաշխարհային հեղափոխության: 1905 թ. ռուսական հեղափոխությունից հետո նա վերադարձել և աշխատել է Պետերբուրգի խորհրդում Տրոցկու հետ միասին: Վերջինիս հետ գաղափարական որոշակի հակասություններ ունենալով՝ 1910 թ. մեկնել է Կոստանդնուպոլիս: Բալկանյան պատերազմների ընթացքում Փարվուզը կարողություն է դիզել գեներալ և սննդի անօրինական վաճառքով: Ինչպես Ցյուրիխերն է նշում, 1912 թ. հետո Փարվուզը Օսմանյան կայսրությունում հաջողությամբ միավորում էր «լրագրողի, գերմանական գործակալի, զինավաճառի և մարքսիստ մտավորականի» գործառույթները (Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, third. ed. (London, New York: I.B. Tauris, 2004), 125-126):

69 Toprak, “Nationalism and Economics,” 8.

70 Üngör, Polatel, *Confiscation and Destruction*, 31.

71 Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, ed. Niyazi Berkes (New York: Columbia University Press, 1959), 161.

72 Նույն տեղում, 72-73:

73 Zürcher, *Turkey*, 101-102; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London, New York: I.B. Tauris, 2011), 201-202.

ունեցավ իտալո-թուրքական պատերազմից հետո իտալական ապրանքների հետ⁷⁴: Բալկանյան պատերազմների ընթացքում հունական նավերին թույլ չէին տալիս կայանել կայսրության նավահանգիստներում, հունական ապրանքների ներմուծումն արգելված էր⁷⁵: Սակայն տնտեսության թրքացման քաղաքականության նոր դրսևորումը հայ ձեռնարկատերերի և նրանց արտադրանքի բոյկոտն էր՝ ապահովված միջոցառումների մի ամբողջական զինանոցով, ինչպիսիք էին բանկային վարկերի մերժումը և արտահանմամբ զբաղվողների նկատմամբ կիրառվող վարչական հետապնդումները: Զուգահեռաբար, պետական եկամուտներից տրամադրվող վարկերի միջոցով Կոստանդնուպոլսում 1913 թ. մի քանի ամիսների ընթացքում մոտ 600 թուրքական խանութ բացվեց և մուսուլման բնակչությանը «հայրենասիրության» քարոզով կոչ էր արվում հովանավորել բացառապես թուրք առևտրականներին՝ քրիստոնյաների «պիղծ ապրանքները» գնելու փոխարեն⁷⁶: Թեկինալիը ընդգծում է բոյկոտի արդյունավետությունը՝ նշելով, որ մի քանի ամսվա ընթացքում այն հանգեցրեց հարյուրավոր հույն և հայ փոքր արհեստավորների ջախջախմանը, որոնք «ապրում էին թուրքերի հաշվին և ամբողջապես կախված էին նրանցից»⁷⁷: 1914 թ. հունիսին ընդունված Արդյունաբերության խրախուսման մասին օրենքն արդեն սահմանում էր, որ նախապատվություն պետք էր տալ օսմանյան արտադրանքին, նույնիսկ եթե դրանք թանկ էին ներկրվածներից 10 տոկոսով⁷⁸: Ազգային տնտեսության հիմնման ուղղությամբ ամենաորոշիչ քայլը 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին Օսմանյան կայսրության կողմից կապիտուլյացիաների ռեժիմի միակողմանի չեղարկումն էր: Արտասահմանյան պարտքերի մարումը հետաձգվեց անորոշ ժամանակով, հաստատվեցին նոր մաքսային սակագներ, որոնք նպատակ ունեին պաշտպանել թուրք արտադրողին⁷⁹:

Տնտեսության թրքացման և լեզվի ազգայնացման պետական քաղաքականություններն ընթանում էին զուգահեռ: 1908 թ. վերահաստատված սահմանադրությամբ պետության պաշտոնական լեզու հայտարարվել էր թուրքերենը: Դրան հետևեցին օրենքներ, որոնք ամրապնդում էին թուրքերենի մենաշնորհային դիրքը: 1915 թ. նման մի օրենքով թուրքերենը պարտադիր դարձավ գործարար հաղորդակցման և պաշտոնական հաշվետարության համար օսմանյան բոլոր ընկերություններում՝ չենթարկվողների համար սահմանելով տուգանք, իսկ զանցանքի կրկնության դեպքում՝ առևտրով զբաղվելու արգելք⁸⁰: Սա, իհարկե, լրացուցիչ հարված հասցրեց դեռևս գործող հայ ձեռնարկատերերին: Կոստանդնուպոլսում «Kölnische Zeitung»

74 Նույն տեղում, 104:

75 Գևորգ Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914-1923 թթ.)* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012), 77; Charles H. Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East* (London: T.F Unwin, 1911), 46.

76 Toprak, "Nationalism and Economics," 3.

77 Tekin Alp, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, 38.

78 Zürcher, *Turkey*, 125-126; Toprak, "Nationalism and Economics," 3.

79 Bayir, *Minorities and Nationalism*, 59.

80 Նույն տեղում, 57:

[Քյոլնի թերթ] թերթի թղթակից Հարի Շթյուրմերի վկայությամբ, նույնիսկ Բերայի թաղամասի խանութների անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն ցուցանակները փոխվեցին թուրքերենով, այն դեպքում, երբ այնտեղ միայն արտասահմանացիներ էին բնակվում⁸¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ մուտք գործելով՝ տնտեսության ազգայնացման մասշտաբներն ընդլայնվեցին: Հայերի ֆիզիկական ոչնչացմանը զուգահեռ պետական մակարդակով կազմակերպվում էր նաև նրանց ունեցվածքի բռնագրավումը: Իշխող Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը, ըստ էության, գիտակցում էր, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով լուրջ տնտեսական անկում էր գրանցվելու երկրում, հատկապես պատերազմական իրավիճակում, սակայն դա համարում էր ժամանակավոր և օգտակար հիմնվելիք թուրքական ազգային պետության համար:

1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչները փաստում են տնտեսական ճգնաժամը: Ալեքսանդրետի գերմանական փոխխուպատոս Հերման Հոֆմանը նոյեմբերի 8-ի գեկուցագրում փաստում է, որ եթե հայերն իրոք միայն «վաշխառու» լինեին, ինչպես թուրքական կառավարության տարբեր անդամներ էին պնդում, ապա տնտեսական նման ճգնաժամ չէր առաջանա⁸²: Նա նաև հայտնում է, որ թուրքական վերնախավը չի հերքում վերականգնելու այն մեծ տնտեսական վնասը, որն առաջացել է հայերի ոչնչացման և նրանց մուսուլմաններով փոխարինելու դժվարության արդյունքում, բայց առավել խաղաղ և աստիճանական ճանապարհն անհնար է դիտում, քանի որ խաղաղ մրցակցության ցանկացած տեսակի դեպքում ձեռնարկատիրական փորձ չունեցող թուրքերը տանով կտան: Հոֆմանը նաև հավելում է. «Իմ թուրք բարեկամները հուսով են, թե թուրքական տնտեսության մարմնին արված այս ծանր վիրահատությունն, ի վերջո, կհանգեցնի կայսրության վերակենդանացմանը՝ մուսուլմանական-թուրքական շահերով»⁸³: Պետք է նշել նաև, որ հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը տնտեսական հեռահար ծրագիր էր, այն չէր կարող միանգամից արդյունք տալ: Իրեն թուրքական Բիսմարկ համարող Թ-ալապթի⁸⁴ ձևակերպմամբ՝ թուրքերը տարածքի կարիք ունեն, որում կկարողանան իրենց պատմական դերակատարումը ստանձնել: Քանի որ կենսական բոլոր ոլորտները «գրադեցված են հայերի և հույների» կողմից, պետք էր հասարակության «օտար» մարմիններն արմատախիլ անել. «Մենք պետք է դատարկ միջավայր ստեղծենք: Թշնամիները պետք է ոչնչացվեն: Չեն լինի արհեստավորներ, բանվորներ, առևտրականներ, բանկիրներ, գործարարներ և թուրքերը ստիպված կլինեն լրացնել այս դատարկ տեղերը»⁸⁵: Նույն պատասխանն է նա տվել 1915 թ.

81 Stuermer, *Two war years in Constantinople*, 167-168.

82 *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, ed. by Gust Wolfgang (New York, Oxford: Berghahn, 2014), 513.

83 Նույն տեղում, 514.

84 Արմէն Գարօ, «Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ», 44:

85 Gyula Germanus, *A Félhold fakó fényében, Útikalandok* (Budapest: Táncsics, 1963), <http://mek.oszk.hu/00600/00663/00663.htm>, դիտվել է 16.01.2021:

օգոստոսի 18-ին լրագրողի այն հարցին, թե արդյո՞ք հայերի դեմ իրականացվող հետապնդումները չեն վնասի տնտեսությանը. «Այո, մի փոքր: Բայց մենք արագորեն կլցնենք դատարկ տեղերը թուրքերով»⁸⁶:

Հայկական ունեցվածքի բռնագրավումն օրինականացնելու և կազմակերպելու համար թուրքական կառավարությունն ընդունել է մի շարք օրենքներ⁸⁷: 1916-1918 թթ. հայերից բռնագրավված ունեցվածքով 80 թուրքական ձեռնարկություն հիմնվեց, որոնց մեծ մասը ոչ գործնական շահագործման հետևանքով հանրապետության գոյության առաջին տասնամյակում արդեն չէր գործում⁸⁸:

Մշակութային ընդլայնում

1909 թ. Օսմանյան խորհրդարանն ընդունեց միությունների մասին օրենքը (թուրք.՝ *Cemiyetler Kanunu*), որն արգելեց էթնիկ կամ ազգային հիմքով միությունների, մշակութային կազմակերպությունների հիմնումը: Միաժամանակ կառավարության ուղղակի ֆինանսավորմամբ հիմնվում էին իթթիհաթական կազմակերպություններ, մշակութային ակումբներ՝ երիտասարդական թևերով, ինչպես, օրինակ, «Թուրքական օջախներն» էին (թուրք.՝ *Türk Ocakları*)⁸⁹: Խորհրդարանում այս օրենքը ևս մեծ քննարկումների տեղիք տվեց, որի ընթացքում ոչ թուրք պատգամավորները հայտարարեցին, որ այն «ապստամբության սերմ է», որն ավելի ծառայում է տարրերի բաժանմանը, քան թե միությանը, աղերս չունի օսմանիզմի հետ և ծառայելու է կայսրության միայն թուրք բնակչության շահերին⁹⁰: Օրենսդրությամբ ճնշելով այլ ազգերի մշակութային ազատությունը՝ մինևույն ժամանակ զարկ էր տրվում թուրքական անցյալի, պատմության ուսումնասիրությանը և քարոզին: 1911-1912 թթ.՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվելու տարիներին, ռուս լրագրող Արիադնա Տիրկովան (1869-1962) փաստում է, որ թուրք մտավորականներից կարելի էր լսել «յուրաքանչյուր հայրենասեր պարտավոր է սովորել և մյուսներին սովորեցնել» կոչը: Լրագրողը նշում է, որ կազմակերպվում էին հասարակական դասախոսություններ, լեզվի և այբուբենի բարեփոխման, Ղուրանի թարգմանության վերաբերյալ քննարկումներ՝ «նոր մշակութային գործունեություն նոր ձևավորվող թուրք մտավորականության կողմից» ձևաչափով⁹¹:

1908 թ. հետո կառավարության հատուկ ուշադրությանն արժանացավ կրթական համակարգը: Օսմանյան կայսրությունում կրթական համընդհանուր համակարգ գոյություն չի ունեցել: 18-րդ դ. վերջին – 19-րդ դ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանների տարրական կրթությունը հիմնականում ապահովում էին մզկիթներ-

86 Kieser, *Talaat Pasha*, 22.

87 Üngör, Polatel, *Confiscation and Destruction*, 69.

88 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 202.

89 Bayir, *Minorities and Nationalism*, 52.

90 Նույն տեղում:

91 Ариадна Тыркова, *Старая Турция и младотурки. Годъ въ Константинополе* (Петроградъ: тип. Б.М. Вольфа, 1916), 135, 136.

րին կից գործող մեքթերենները, բարձրագույնը՝ մեդրեսենները: Մեդրեսեն այնպիսի հաստատուն կառույց էր, որ վերացվեց միայն հանրապետության հռչակումից հետո: 1839 թ. գործում էին նաև հանրակրթական դպրոցներ՝ ույուշթիեններ, որոնց տված կրթությունը իրականում չէր տարբերվում մեդրեսեններից⁹²: Թանգիմաթյան բարենորոգումների արդյունքում պետությունը սկսեց կրթությունը դիտել որպես հանրային պարտականություն և սկսեց միջամտել նաև օտար և ազգային փոքրամասնություններին պատկանող մասնավոր դպրոցների գործունեությանը: Համընդհանուր կրթության խնդիրն առաջին անգամ օրակարգ մտավ 1869 թ. ընդունված «Հանրային կրթության մասին» օրենքով, որով Օսմանյան կայսրությունում տարրական կրթությունը պարտադիր էր դառնում բոլոր հպատակների համար, բոլոր դպրոցները պետական վերահսկողության տակ էին դրվում, դասագրքերը ենթարկվում էին գրաքննության: Կրթության մասով այս օրենքը երբեք չգործադրվեց⁹³: Պետական հաջորդ միջամտությունը կատարվեց օսմանյան առաջին սահմանադրությամբ, որը, ճանաչելով բոլոր հպատակների իրավունքները հաճախելու հանրային կամ մասնավոր դպրոցներ, դրանց նկատմամբ վերահսկողությունը վերապահում էր պետությանը: Տարրական կրթությունը համապարտադիր դարձնելով՝ սահմանադրությունը դրեց կրթության կենտրոնացված համակարգի հիմքերը⁹⁴:

Այս ուղղությամբ, ինչպես և մյուս բոլոր ոլորտներում, առաջին լուրջ քայլերը կատարվեցին 1908 թ. հեղաշրջումից հետո: 1912-1913 թթ. ակադեմիական տարում կայսրությունում գործում էր 12814 նախակրթարան՝ 596460 ուսանողով և 19212 ուսուցչով, 153 միջնակարգ դպրոց՝ 27461 ուսանողով և 1518 ուսուցչով, 17 մանկավարժական քոլեջ 1518 ուսանողով և 141 ուսուցչով և 17 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ 6677 ուսանողով և 368 ուսուցչով⁹⁵: Թվերը շատ ցածր էին կայսրության մուսուլման բնակչության ընդհանուր թվաքանակի համեմատ, բայց նույնիսկ այս ցուցանիշներն արդյունք էին իթթիհաթականների վարած պետական քաղաքականության: Կառավարությունը սկսեց պնդել նաև խառը դպրոցների ստեղծման վրա, որոնք կապահովեին քրիստոնյաների և մուսուլմանների համատեղ կրթությունը. բնականաբար, ուսուցման լեզուն պետք է լիներ թուրքերենը⁹⁶:

Դեռևս 1896 թ. կանոնակարգով թուրքերենի ուսուցումը դարձավ պարտադիր

92 Selami Sonmez, “Primary Education System in Ottoman Empire,” *International Journal of Humanities and Social Sciences* 3, no. 5 (2013): 163-169.

93 Fatma Gök, “The History and Development of Turkish Education,” in *Education in “Multicultural” Societies - Turkish and Swedish Perspectives*, eds. Carlson Marie, Rabo Annika and Gök Fatma, vol. 18 (Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul, 2007), 247.

94 Bayir, *Minorities and Nationalism*, 46.

95 Ahmet E. Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 82 (մասնավոր և օտար դպրոցների թվերը ներառված չեն): Համեմատության համար նշենք, որ 1904-1908 թթ. կրթության նախարարության բյուջեն կազմում էր 200000, 1909-ին՝ 660000, 1910-ին՝ 940000, իսկ 1914-ին՝ 1230000 օսմանյան լիրա (Sina Akşin, 100 Sorunda. Jön Türkler ve İttihat Terakki (Istanbul - Birinci Baski: Gerçek Yayınevi, 1980), 245).

96 Анатолий Д. Желтяков, Юрий А. Петросян, *История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX века)* (Москва: Наука, 1965), 105.

ոչ մուսուլմանական դպրոցներում (հոդված 245): Կանոնակարգով ստեղծվեց նաև հանձնաժողով ոչ մուսուլմանական դպրոցների ավարտական քննությունների ընթացքում աշակերտների թուրքերենը ստուգելու համար (հոդված 50)⁹⁷: 1908 թ. Միություն և առաջադիմության քաղաքական ծրագիրը նախատեսում էր տարրական կրթությունը դարձնել թուրքերեն: Տարբեր համայնքների դիմադրությամբ 1909 թ. քաղաքական ծրագիրը թույլ տվեց մայրենի լեզուների գործածությունը բարձրագույն դպրոցներում (թուրք.՝ *idadiye*)⁹⁸: 1915 թ. ընդունված մասնավոր դպրոցների կարգավորման կանոնադրությամբ պարտադիր սահմանվեց ոչ միայն թուրքերենի ուսուցումը, այլև օսմանկյան պատմության և աշխարհագրության դասերի թուրքերեն ուսուցումը մասնավոր դպրոցներում (հոդված 6)⁹⁹: 1917 թ. ծրագիրը թույլ տվեց մայրենի լեզուների դասավանդումը տարրական դպրոցներում, թեև տարրական կրթությունը պետք է լիներ թուրքերեն¹⁰⁰:

Ազգային փոքրամասնությունների կրթական հաստատությունների իրավունքների սահմանափակումից բացի երիտթուրքերը լուրջ քարոզ սկսեցին նաև միսիոներական դպրոցների դեմ: 1912 թ. թուրքական «Hakk» [Իրավունք] թերթում տպագրված մի հոդված միսիոներական դպրոցներում ուսում ստացող մուսուլման աշակերտների թիվը տալիս է 60 տոկոս, բայց ամենակարևորը միսիոներական դպրոցների կրթության ձևն էր, որ արժանացել էր թերթի քննադատությանը, այն է՝ իսլամ և թուրքերեն չդասավանդելը: Հոդվածն ավարտվում է այն եզրահանգմամբ, որ միսիոներական դպրոցների շրջանավարտները ոչ քրիստոնյա են, ոչ մուսուլման, ոչ օտարերկրացի, ոչ օսմանցի, քանի որ չեն ունենում հայրենասիրության կամ ազգային ինքնության որևէ զգացողություն¹⁰¹: 1914 թ. հանրային դպրոցների որակապես թույլ լինելը կրկին քննարկվում է մամուլում: Մուսուլման երեխաների օտար դպրոցներ հաճախելուն այս անգամ էլ անդրադառնում է «Peyam»-ը [Հաղորդում], շեշտելով, որ նրանք նման դպրոցներում չեն ստանում «իրենց սոցիալական դիրքին և ռասային» հարիր կրթություն¹⁰²:

Կրթությունն աշխարհիկացվեց և մեկ միասնական կրթական համակարգ ստեղծվեց հանրապետության առաջին տասնամյակում, սակայն դրան զուգահեռ քրիստոնյաների ազգային հաստատությունները, դպրոցները և հասարակական միությունները պետա-կան նպատակառոդված քաղաքականությամբ բոլոր առումներով քանդվեցին:

Ամփոփիչ դիտարկումներ

Ֆրիդրիխ Ռ-աուցելի քաղաքական աշխարհագրությունը տեսականացվել է 19-րդ դարի վերջի եվրոպական՝ հատկապես գերմանական իրականությանը համապատաս-

97 Bayir, *Minorities and Nationalism*, 47.

98 Նույն տեղում, 58:

99 Նույն տեղում, 47:

100 Նույն տեղում, 58:

101 “Startling Figures,” *The Orient* III, no. 29 (1912): 2.

102 “The Lack of Moslem Schools,” *The Orient* V, no. 16 (1914): 153.

խան: Դարվիկի բնական ընտրության տեսությանը համաձայն, Ռ-ատցելը պետությունները համարում է կոնկրետ ժողովրդի՝ իր կենսական տարածքին ադապտացվելու արդյունքը: Պետության վերջնական ձևավորման հարցում կարևոր դեր է ունենում ժողովրդի փոխհարաբերությունը կենսական տարածքի հետ և այն մեթոդների հանրագումարը, որը ժողովուրդը գործադրել է այդ տարածքին տիրելու համար¹⁰³: Ռ-ատցելի տեսությունը բխում էր նաև Գերմանիայի ներքաղաքական և սոցիալական վիճակից: 1815-1890 թթ. պարբերական արտագաղթը հանգեցնում էր աշխատուժի և ռեսուրսների արտահոսքի: Սահմանելով «լեբենստում»-ը՝ ժողովրդի կողմից այն լքելը Ռ-ատցելը հայտարարեց ոչ հայրենասիրական քայլ: Միաժամանակ նա սկսեց պնդել, որ պետությունը պետք է ընդլայնվի իր ժողովրդի պահանջներին համապատասխան՝ արտագաղթ թույլ չտալու նպատակով¹⁰⁴: Միավորվելով և պետականություն հիմնելով արևմտասեփոխական պետություններից համեմատաբար ուշ՝ Գերմանիան հետ էր մնացել գաղութային մրցավազքից: Պետության և օրգանիզմի անալոգիան առաջ քաշելով՝ Ռ-ատցելը հետապնդում էր նաև պետության ֆիզիկական և քաղաքական էքսպանսիան «գիտականորեն» արդարացնելու նպատակով¹⁰⁵:

Ռ-ատցելը երբեք չի պնդել, որ կենսական տարածքի կամ պետության բնակչությունը պետք է լինի միատարր՝ պատկանի միևնույն ռասային կամ էթնոսին: Ընդունելով հանդերձ, որ միջազգային հարաբերությունները պետությունների անվերջ պայքարն է տարածքի համար՝ նա չէր պնդում, որ այդ պայքարը պարտադիր զինված էլք պետք է ունենա¹⁰⁶: Նրա հետևորդներից շատերը «լեբենստում»-ին վերաբերվել են որպես մաքուր գիտական հասկացության, իսկ քաղաքական գործիչներն այն փոխառելով՝ կիրառել են հեղինակի համար անընդունելի նպատակների համար:

Վերադառնալով օսմանյան իրականությանը և Հայոց ցեղասպանությանը՝ նշենք, որ 1914-1918 թթ. իթթիհաթական կառավարությունը կենսական տարածքի հաստատման առաջին՝ ներքին ժողովրդական, տնտեսական և մշակութային էքսպանսիայի փուլում էր, որը թուրք պատմաբան Ուդուր Ումիթ Ունգորն անվանում է «ներքին գաղութացում»¹⁰⁷: 1918 թ. սեպտեմբերին Բեռլինի հյուրանոցներից մեկում Մուհիթթին Բիրզենի¹⁰⁸ հետ հանդիպման ժամանակ ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալաթը հաստատում է այդ փաստը: Քննարկելով հավանական պարտությունը և մոտալուտ խաղաղության կոնֆերանսը՝ Թալաթը եզրակացնում է, որ ստատուս քվոն պահելը դժվար կլինի: Արաբական շրջանների անկախությունը

103 Smith, “Friedrich Ratzel,” 53.

104 Նույն տեղում, 64:

105 Bassin, “Imperialism and the Nation State,” 474.

106 Նույն տեղում, 483:

107 Ugur Ü. Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 41, 135.

108 Մուհիթթին Բիրզեն (1885-1951), գրող, լրագրող, հրապարակախոս: Եղել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամ և «Tanin» պարբերաթերթի խմբագիրներից: Երկրորդ սահմանադրական շրջանում եղել է խորհրդարանի պատգամավոր Չորումից (1914-1918), հանրապետական շրջանում՝ Մարդինից (1939-1941):

Թալաաթն ընդունում էր որպես կատարված փաստ, հասկանալով, որ կոնֆերանսի ընթացքում այդ հարցը կբարձրացվի: Նրա հիմնական մտահոգությունը բուն Փոքր Ասիան էր, որը նրա քաղաքականության առանցքն էր 1913 թ. սկսած: Ընդգծելով այս փաստը՝ Թալաաթը եզրակացնում է. «փոքրամասնությունների հետ կապված որևէ խնդիր նախկին իմաստով և կարևորությամբ այլևս չի մնացել... լավ ենք արել, թե՛ վատ, ամեն դեպքում մեզ հաջողվել է Թուրքիան վերափոխել ազգային պետության Անատոլիայում: Մեր մեջ անհանգստություն և երկպառակություն սերմանող տարրերը նվազել են»¹⁰⁹:

Ֆիզիկական ոչնչացումից զատ, 1915 թ. տեղահանություններին զուգահեռ օրենսդրությամբ կազմակերպվում էր նաև հայերի ունեզրկումը¹¹⁰: Այս քաղաքականությունը Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջեսի Ջ. Ջեքսոնն իրավամբ որակում է «ռասան մարելու վերջնական հարված»¹¹¹: Հայկական ունեցվածքը պետությանը փոխանցելուց, թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիայի համար նախնական կապիտալ ծառայելուց բացի, ունեզրկումը ցեղասպանության կարևոր փուլ էր: Տրապիզոնի գերմանական հյուպատոս Հայրիխ Բերգֆելդը 1915 թ. հուլիսի 9-ին ռայխսկանցեր Բեթման Հոլվեգին ուղղված զեկույցում մանրամասնում է, որ իթթիհաթական Կենտրոնական կոմիտեն տեղահանությունների միջոցով ցանկանում է լուծել Հայկական հարցը, և որ տեղահանվածներից նրանք, ովքեր կփրկվեն պատահականությամբ, վերադառնալու դեպքում միջոցներ չեն ունենա վերահաստատվելու համար¹¹²: Վերադառնալու և վերահաստատվելու ֆինանսական միջոցներ չունենալուց բացի, փրկված հայը վերադառնալու էր թրքացված միջավայր՝ առանց հայկական ազգային հաստատությունների, ինչը հայ ինքնության տարրերը պահպանելու և փոխանցելու որևէ հնարավորություն չէր թողնելու: Դեռևս 1915 թ. հունիսին, երբ ցեղասպանությունը դեռ իրագործման ընթացքի մեջ էր, Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դևիսը կարծիք է հայտնում, որ հայկական գործարար կյանքի վերացմամբ և միսիոներների կրթական հաստատությունների փակումով, առհասարակ հյուպատոսական ծառայություն իրականացնելու անհրաժեշտություն չկա ոչ միայն Խարբերդում և Դիարբեքիում, այլև ողջ կայսրությունում¹¹³: Թալաաթը և ունեզրկումը կիրառվեցին որպես մեթոդ: Այլ կերպ ասած՝ իթթիհաթականների քաղաքականության օբյեկտը ոչ թե ունեցվածքն էր, այլ ժողովուրդը¹¹⁴, որը սեփականությամբ կապված էր նոր թուրք ազգի ապագա «հայրենիքի» հետ: Թուրքերի կենսական տարածքի թրքացման լիարժեքությունը և դրա հետագա ընդլայնումը դեպի Կենտրոնական Ասիա վիճարկելի հարցեր են, որոնք սույն հետազոտության քննությունից դուրս են, սակայն,

109 Kieser, *Talaat Pasha*, 376.

110 Üngör, Polatel, *Confiscation and Destruction*, 69.

111 *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, ed. by Ara Sarafian (London: Taderon Press, 2004), 207.

112 *The Armenian Genocide*, 242.

113 *United States Official Records*, 460.

114 Üngör, Polatel, *Confiscation and Destruction*, 166.

ինչպես ներքին գործերի նախարարն ինքն է փաստում, նվազագույն պլանը՝ *ներքին էքսպանսիան*, իրականացված էր:

Տեսության ոչ քննադատական ներառումը պետական գաղափարախոսության մեջ կարող է պետական քաղաքականությունն ուղղորդել սխալ ճանապարհով: Գերմանիան, լինելով աշխատուժ ներմուծող երկիր, երկու համաշխարհային պատերազմներում ձգտում էր դեպի Արևելք (գերմ.՝ *Drang nach Osten*), ձեռք բերելու տարածքներ՝ վերաբնակեցնելու համար իր գոյություն չունեցող «աճած» բնակչությունը՝ արդյունքում դառնալով ոճրագործ և միջազգային աստանում մեղադրվելով ռազմական հանցագործությունների մեջ¹¹⁵: Նմանապես և Օսմանյան կայսրության իշխող կուսակցությունը, քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում պսակվող գիտական տեսություններից ազդվելով, որդեգրեց ծայրահեղ ազգայնական դիրքորոշում՝ օտարելով իր բնակչության մի հատվածը, որի լիակատար ինտեգրումը պետության զարգացումը կտաներ լրիվ այլ ուղով: Հայերի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում պետական հաշվարկված քայլերի համալիր էր՝ միտված խզելու հայերի կապն իրենց պատմական հայրենիքի հետ: Դա միայն ֆիզիկական ոչնչացումը չէր, այլև հայերին թուրքական կենսական տարածքից, երկրի սոցիալական և մշակութային համակարգից արմատախիլ անելու պետական ծրագրավորված գործողություն:

PERCEPTIONS OF VITAL SPACE IN THE WORLDVIEW OF UNION AND PROGRESS COMMITTEE AND THE ARMENIAN GENOCIDE

Regina A. Galustyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

Friedrich Ratzel (1844-1904), a prominent thinker of political geography, put forward an idea of vital space (*Lebensraum*) by an analogy between a plant and a state. Developing this idea in the 1890s Ratzel defined the vital space as a precondition for a given state to provide proper living conditions for its population, without which the existence, development and further expansion of the state would be impossible. Although Ratzel's theory was predominantly attributed to the Nazi regime and German quest for land in the East, the theory of *Lebensraum* could be localized on the Ottoman Empire and the policy of the Committee of Union and Progress (CUP). Juxtaposing the teachings of Ratzel with the ideological propaganda of the CUP as a ruling party from 1908-1918 and the practical steps taken towards the Turkification of the country, the article argues that the Committee's political vision was more than just a creation of a Turkish nation-state. The formation and

115 Smith, "Friedrich Ratzel," 68.

development of the perception of the Asia Minor peninsula and the western part of the Armenian Highlands as a Turkish vital space and the practical steps taken towards the maintenance of this land led to the deliberate destruction of the native Christian populations.

The article will present the theoretical framework of Lebensraum, the development of the idea of “homeland” among the Turkish intellectual elite, the geopolitical and historical context in which “Anatolia” was chosen as a Turkish vital space. Interwoven with Herbert Spencer’s doctrine of social Darwinism, and its main concepts “struggle for survival” and the “survival of the fittest,” Ratzel’s Lebensraum became more comprehensible to political circles, including high-ranking officials of the Committee of Union and Progress.

The paper discusses the preconditions for the selection of an area, methods of its conquest and maintenance. While the physical cleansing of the vital space from the “opponent” or “alien” population is one of the methods for maintenance of Lebensraum. Taking the Armenian Genocide as a clear example of this method, the article discusses only the economic and cultural inner expansions.

The article concludes that the Armenian Genocide was a set of state-planned deliberate measures by the Ottoman government aimed at the physical destruction and full eradication of the Armenians from the Turkish living space and the social and cultural system of the country.

Key words: Ottoman Empire, Union and Progress, Friedrich Ratzel, vital space, Rumelia, Arabia, Anatolia, Armenian Genocide, inner colonization, reforms, Turkification of the space, economic expansion, cultural expansion.

ВОСПРИЯТИЯ “ЖИЗНЕННОГО ПРОСТРАНСТВА” В МИРОВОЗЗРЕНИИ КОМИТЕТА “ЕДИНЕНИЕ И ПРОГРЕСС” И ГЕНОЦИД АРМЯН

Регина А. Галустян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Фридрих Ратцель (1844-1904), выдающийся мыслитель политической географии, выдвинул идею жизненного пространства (Lebensraum) по аналогии между растением и государством. Развивая эту идею в 1890-х годах, Ратцель определил жизненное пространство как необходимое условие для обеспечения надлежащих условий жизни населения, без которого существование, развитие и дальнейшее расширение государства были бы невозможным. Хотя теория Ратцеля преимущественно приписывалась нацистскому режиму и немецким поискам земли на Востоке, теория “лебенсраума” может быть применена и к Османской империи, и политике Комитета “Единение и

прогресс.” Сопоставляя учение Ратцеля с идеологической пропагандой Комитета как правящей партии в 1908-1918 годах и практическими шагами, предпринятыми в направлении тюркизации страны, в статье утверждается, что политическое видение Комитета выходит за пределы создания турецкого национального государства. Формирование и развитие восприятия полуострова Малой Азии и западной части Армянского нагорья как турецкого жизненного пространства и практические шаги, предпринятые для сохранения этой земли, привели к преднамеренному уничтожению коренного христианского населения.

В данной работе представлены теоретические основы “лебенсраума,” развитие идеи “родины” среди турецкой интеллектуальной элиты, геополитический и исторический контекст, в котором “Анатолия” была выбрана в качестве турецкого жизненного пространства. Переплетаясь с учением Герберта Спенсера, социал-дарвинизмом и его основными понятиями “борьба за выживание” и “выживание наиболее приспособленных,” жизненное пространство Ратцеля стало понятным и приемлемым политическим кругам, включая высокопоставленных чиновников Комитета.

В статье рассматриваются предпосылки выбора той или иной территории, методы ее завоевания и сохранения. В то время как физическое очищение жизненного пространства от “противника” или “чужого” населения является одним из методов освоения жизненного пространства, данная статья, принимая Геноцид армян в качестве наглядного примера этого метода, рассматривает только экономические и культурные внутренние экспансии.

В статье делается вывод о том, что Геноцид армян представлял собой комплекс спланированных мер османского правительства, направленных на физическое уничтожение и полное искоренение армян из турецкого жизненного пространства и социально-культурной системы страны.

Ключевые слова: Османская империя, комитет “Единение и прогресс,” Фридрих Ратцель, жизненное пространство, Румелия, Аравия, Анатолия, Геноцид армян, внутренняя колонизация, реформы, тюркизация пространства, экономическая экспансия, культурная экспансия.

REFERENCES

Adamov, E. A., Kov'menko, I. V. (eds.). Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917 [Collection of Treaties of Russia with Other States, 1856-1917]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1952.

Armen, Garo. «Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալատթ փաշայի հետ» [Our Last Meeting with Talaat Pasha]. Hayreniq 1, no. 2 (1922): 39-45.

Galustyan, Regina. «Անցիալ-դարվիսիզմը երիտթուրքական աշխարհայացքում» [Social Darwinism in the Worldview of Young Turks]. Vem 12, no. 4 (2020): 253-273.

Gordlevskii, Vladimir. Очерки по новой османской литературе [Essays on New Ottoman Literature]. Moscow: Krestnyi kalendar', 1912.

Harut'yunyan, Gevorg. «Արևմտահայության կացությունը և հայ հասարակական միտքը օսմանյան բարենորոգչական շարժման համատեքստում (XIX դ. 70-ական թվականներ)» [Condition of the Western Armenians and Armenian Social Opinion in the Context of the Ottoman Reformative Movement (The 70s of the 19th cent.)]. Patmbanasirakan handes 1 (2006): 115-129.

Khvostov, V. M. История дипломатии, т. II. Дипломатия в новое время, 1871-1914 [History of Diplomacy, vol. II, Diplomacy in Modern Times, 1871-1914]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1963.

Kirakosyan, Arman. Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը (պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք) [The Armenian Question and the Armenian Genocide (trilingual historical-legal reference)]. Yerevan: Noravanq SEF, 2006.

Kolosov, V. “Российская геополитика: традиционные концепции и современные вызовы” [Russian Geopolitics: Traditional Concepts and Contemporary Challenges]. Obshchestvennye nauki i sovremennost' no. 3 (1996): 86-94.

Minakhorean V. 1915 թուական. արհաժիրքի օրեր [1915: the days of disaster]. Venice: San Lazzaro, 1949.

Sahakyan, Lusine. «Հայկական տեղանունների թուրքացման քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում» [The Policy of Turkification of the Armenian Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic Of Turkey]. Vem 2, no. 1 (2010): 83-96.

Sazonov, A., Gerasimova, G., Glushkova, G., Kisterev, S. (Eds.). Под стягом России: сборник архивных документов [Under the Banner of Russia: A Collection of Archival Documents]. Moscow: “Russkaia kniga,” 1992.

Top'ch'ean, E. Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, մասն առաջին [Young Turkey and the Armenians: part 1]. Tbilisi: Shroma, 1909.

Turkova, A. Старая Турция и младотурки. Годъ въ Константинополе [Old Turkey and Young Turks. A Year in Constantinople]. Petrograd: tipografia B.M. Vol'fa, 1916.

Vardanyan, Gevorg. Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914-1923 թթ.) [The greek population in the Ottoman Empire and the Asia Minor Disaster (1914-1923)]. Yerevan: AGMI, 2012.

Zheltiakov, A. D., Petrosian Ju. A. История просвещения в Турции (конец XVIII – начало XX века) [History of Enlightenment in Turkey (Late XVIII to Early XX Centuries)]. Moscow: Nauka, 1965.

Министерство иностранныхъ дель, Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи, 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года [Ministry of Foreign Affairs, Collection of Diplomatic Documents. Reforms in Armenia, November 26, 1912 - May 10, 1914]. Petrograd: Gosudarstvennaia tipografia, 1915.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ռեգինա Ա. Գալուստյան, միջազգայնագետ-պատմաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Կրթական ծրագրերի բաժնի գիտաշխատող: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանություն, թուրքական ազգայնականություն, ազգաստեղծման, պետականաստեղծման ծրագրեր ցեղասպանությունների և էթնիկ գտումների միջոցով:

Էլ. փոստի հասցե՝ galustyanra@gmail.com, galustyan.regina@genocide-museum.am

Regina A. Galustyan, International Relations specialist, historian, PhD student and researcher at the Educational Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – Armenian Genocide, Turkish nationalism, nation-building and statebuilding programs through genocides and ethnic cleansings.

E-mail: galustyanra@gmail.com; galustyan.regina@genocide-museum.am

Регина А. Галустян, историк-международник, соискатель и научный сотрудник отдела Образовательных программ Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – Геноцид армян, турецкий национализм, конструирование наций и государств посредством геноцидов и этнических чисток.

Эл. почта: galustyanra@gmail.com; galustyan.regina@genocide-museum.am